

Ηλεκτρονικός εκφοβισμός σε φοιτητές/τριες Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων: συστηματική ανασκόπηση επιστημονικών άρθρων σχετικά με προγράμματα/παρεμβάσεις πρόληψης

Χρήστος Αλποχωρίτης¹

Abstract

Cyberbullying, as a social issue, concerns students and the university community to the extent that it is related to the health and academic performance of students. Therefore, it is important to identify factors and interventions to prevent cyberbullying. In the present study, a systematic review was attempted of articles in the Greek and international literature related to programmes/interventions for the prevention of cyberbullying among university students. The main conclusion of the review is the necessity of designing and implementing programs for the prevention of cyberbullying in universities.

Keywords

Cyberbullying; university; students; systematic review; prevention programmes.

Περίληψη

Ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός (cyberbullying), ως κοινωνικό ζήτημα, αφορά φοιτητές/τριες ενώ απασχολεί την πανεπιστημιακή κοινότητα στο βαθμό που σχετίζεται με την υγεία και την ακαδημαϊκή επίδοση των φοιτητών/τριών. Ως εκ τούτου, είναι σημαντικό να εντοπιστούν παράγοντες και παρεμβάσεις που θα βοηθήσουν στην πρόληψή του. Στην παρούσα μελέτη επιχειρήθηκε μία συστηματική ανασκόπηση, στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία, άρθρων που σχετίζονται με προγράμματα/παρεμβάσεις πρόληψης του ηλεκτρονικού εκφοβισμού σε φοιτητές/τριες. Βασικό συμπέρασμα της ανασκόπησης είναι η αναγκαιότητα σχεδιασμού και εφαρμογής προγραμμάτων πρόληψης του ηλεκτρονικού εκφοβισμού στα Πανεπιστήμια.

Λέξεις κλειδιά

Ηλεκτρονικός εκφοβισμός, Πανεπιστήμιο, Φοιτητές/τριες, Προγράμματα πρόληψης.

¹ Κάτοχος Μεταπτυχιακού διπλώματος με τίτλο: Πολιτική Ανώτατης Εκπαίδευσης: Θεωρία και Πράξη (MaHer), alpo355@gmail.com. Η εργασία έγινε υπό την επίβλεψη της κ. Φρούντα Μ. (PhD – Διδάσκουσα του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Πολιτική Ανώτατης Εκπαίδευσης: Θεωρία και Πράξη (MaHer)».

Εισαγωγή

Ο διαδικτυακός εκφοβισμός (cyberbullying), έχει εξελιχθεί σε κοινωνικό ζήτημα, σχετίζεται με τους φοιτητές/τριες και απασχολεί την πανεπιστημιακή κοινότητα. Προκαλεί σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία και την ακαδημαϊκή απόδοση των φοιτητών και ως εκ τούτου, γίνονται έρευνες για να εντοπιστούν παράγοντες και παρεμβάσεις που θα βοηθήσουν στην πρόληψή του. Παρόλα αυτά, στα ελληνικά πανεπιστήμια τα προγράμματα πρόληψης του διαδικτυακού εκφοβισμού, δεν τυγχάνουν ιδιαίτερης προσοχής. Γι' αυτό επιχειρείται μία συστηματική ανασκόπηση άρθρων που σχετίζονται με τα εν λόγω προγράμματα/παρεμβάσεις σε φοιτητές/τριες, κυρίως από το διεθνή χώρο, προκειμένου να καταγραφούν στοιχεία σχετικά με την πρόληψη του φαινομένου.

Πιο συγκεκριμένα, στο παρόν άρθρο, αρχικά γίνεται προσπάθεια να αποσαφηνιστεί ο όρος του ηλεκτρονικού εκφοβισμού, να αναδειχθεί η διαφοροποίησή του από τον «παραδοσιακό» εκφοβισμό και να αναφερθούν οι ρόλοι των συμμετεχόντων σε ανάλογα περιστατικά. Κατόπιν, αναλύονται οι επιπτώσεις του ηλεκτρονικού εκφοβισμού και παρουσιάζονται ορισμένες πρόσφατες έρευνες σχετικά με το φαινόμενο, από τον ελληνικό αλλά κυρίως από το διεθνή χώρο. Στο ερευνητικό μέρος της εργασίας παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της συστηματικής ανασκόπησης των σχετικών άρθρων και διερευνώνται στρατηγικές και μέθοδοι που χρησιμοποιούνται στα εν λόγω προγράμματα/παρεμβάσεις, η αποτελεσματικότητά τους και τα εργαλεία αξιολόγησής τους, εφόσον αυτά υπάρχουν. Τέλος, εκτιμάται, αν αυτά τα προγράμματα/παρεμβάσεις μπορούν να χρησιμοποιηθούν αυτούσια στην ελληνική πανεπιστημιακή κοινότητα με δεδομένη την έλλειψη αντίστοιχων ελληνικών προγραμμάτων πρόληψης.

1. Εκφοβισμός

1.1 «Παραδοσιακός» εκφοβισμός

Ο εκφοβισμός μπορεί να οριστεί ως μία πράξη βίας από ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων με σκοπό να πληγεί κάποιος ή κάποιои σωματικά, λεκτικά, σεξουαλικά ή/και ψυχολογικά (Küçüksüleymanoğlu, 2019). Η λεκτική βία περιλαμβάνει βρισιές, προσβολές, ταπείνωση, απειλές, εκφοβισμό και εκβιασμό, ενώ η άσκηση σωματικής βίας εκδηλώνεται με σπρωξίματα, κλωτσιές, χτυπήματα, ρίψη αντικειμένων, κ.ά.

(Hinduja & Patchin, 2009; Jevtic et al., 2014; Kauppi & Pörhölä, 2012; Kõiv, 2015; Moon & McCluskey, 2016).

Ο εκφοβισμός δε γνωρίζει ηλικίες και μπορεί να εκδηλωθεί οποιαδήποτε στιγμή της ζωής του ανθρώπου και σε οποιοδήποτε περιβάλλον. Ο εκφοβισμός στον χώρο της εκπαίδευσης ή αλλιώς ο σχολικός εκφοβισμός έχει απασχολήσει αρκετούς ερευνητές σε όλες τις βαθμίδες (Πρωτοβάθμια, Δευτεροβάθμια και Τριτοβάθμια). Για να χαρακτηριστεί μία πράξη ως ενέργεια εκφοβισμού πρέπει να πληρούνται τρεις συνθήκες και συγκεκριμένα: α) η ύπαρξη επιθετικότητας, β) η επανάληψη αυτής και γ) η ανισορροπία ισχύος ανάμεσα στο θύμα και στον θύτη (Hinduja & Patchin, 2009; Volk et al., 2017; Ybarra et al., 2007). Ορισμένοι μελετητές πάντως δε θεωρούν απαραίτητη την επανάληψη της πράξης (Grigg, 2010).

1.2 Ηλεκτρονικός εκφοβισμός

Ο όρος ηλεκτρονικός ή διαδικτυακός εκφοβισμός (cyberbullying) είναι μια σχετικά πρόσφατη έννοια, καθότι προέκυψε από την αλματώδη εξέλιξη της τεχνολογίας τις τελευταίες δεκαετίες. Ορίστηκε αρχικά από τον Καναδό Bill Belsey (2005) ως μια εσκεμμένη, επαναλαμβανόμενη και εχθρική συμπεριφορά από ένα άτομο ή μια ομάδα με τη χρήση ΤΠΕ, και στόχο να βλάψει άλλους. Αυτό διαδικτυακά μπορεί να επιτευχθεί με διάδοση ταπεινωτικών ή/και απειλητικών μηνυμάτων, με δημιουργία ψεύτικης σελίδας σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης (πλαστοπροσωπία), με κυκλοφορία ενοχλητικών/ταπεινωτικών φωτογραφιών, δυσφήμιση, εμπαιγμό, με ανταλλαγή προσβλητικών σχολίων, ηλεκτρονική παρακολούθηση, κ.ά. (Li, 2007; Νικολόπουλος, 2009; Smith et al., 2008; Willard, 2007a; Yilmaz, 2010). Παραδείγματα μέσων, που χρησιμοποιούνται για την εκδήλωση ανάλογων συμπεριφορών, είναι διάφορες ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης, ιστοσελίδες που παρέχουν κανάλια δημόσιας συζήτησης, η ηλεκτρονική αλληλογραφία, τα μηνύματα σε κινητά τηλέφωνα και τα διαδικτυακά παιχνίδια (Li et al., 2012).

Αν και ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός κινείται σε μια κοινή βάση με τον «παραδοσιακό» εκφοβισμό, εντούτοις, διαθέτει πολλά στοιχεία που τον διαφοροποιούν. Βασικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τον «παραδοσιακό» εκφοβισμό από τον ηλεκτρονικό είναι η αμεσότητα, η επωνυμία, η δυνατότητα διαφυγής, το περιορισμένο κοινό και τα ελεγχόμενα γεωγραφικά όρια (Γρηγοράκη κ.ά., 2016).

Ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός εφαρμόζεται με τη χρήση μηνυμάτων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, γραπτών μηνυμάτων, άμεσων μηνυμάτων ή καταχωρήσεων σε ιστολόγια με στόχο τον βασανισμό του θύματος (NCSL, 2011). Δεν πρόκειται για εκφοβισμό πρόσωπο με πρόσωπο (face to face - FTF) αλλά για διαδικτυακό με τη χρήση ψηφιακών μέσων και μια έμμεση μορφή άσκησης εκφοβισμού συγκριτικά με τον συμβατικό εκφοβισμό. Όπως και στον «παραδοσιακό» εκφοβισμό, στόχος είναι το θύμα να εκφοβηθεί, να απειληθεί, να ταπεινωθεί και να του προκληθεί συναισθηματικό στρες.

2. Οι συμμετέχοντες στον ηλεκτρονικό εκφοβισμό

Οι βασικοί ρόλοι συμμετεχόντων σε περιστατικά εκφοβισμού είναι τρεις και συγκεκριμένα, αυτός που πραγματοποιεί την επιθετική ενέργεια (θύτης/bully), ο δέκτης της επιθετικής ενέργειας (θύμα/victim) και τέλος αυτός που παρατηρεί ένα περιστατικό ηλεκτρονικού εκφοβισμού (παριστάμενος/bystander) και δεν έχει ενεργή συμμετοχή στην εξέλιξη του περιστατικού (Andreou 2000; Slonje et al., 2013; Smith et al., 2006). Σημειώνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις ενδέχεται τα άτομα να έχουν διττό ρόλο. Δηλαδή, να αναμειγνύονται σε διάφορα περιστατικά έχοντας άλλοτε το ρόλο του θύτη κι άλλοτε του θύματος (bully/victim).

Ένας παριστάμενος μπορεί να υιοθετήσει παθητική συμπεριφορά ως θεατής (spectator ή onlooker) ή μάρτυρας (witness) ενός περιστατικού (Rigby, 2008) ή να αναλάβει διάφορες μορφές δράσης, όπως του ενισχυτή του θύτη (reinforcer), του βοηθού του θύτη (assistant) και του υπερασπιστή του θύματος (defender) (Μπρούζος, κ.ά., 2020; Salmivalli et al., 1996).

Η παραπάνω ταξινόμηση, αν και πηγάζει από φαινόμενα «παραδοσιακού» εκφοβισμού, μπορεί να χρησιμοποιηθεί και στην περίπτωση του ηλεκτρονικού εκφοβισμού. Παρότι ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός διεξάγεται κυρίως με τη χρήση του διαδικτύου και των κινητών τηλεφώνων μπορεί να λάβει άμεση μορφή (π.χ. με αποστολή μηνυμάτων υβριστικού περιεχομένου) ή έμμεση μορφή (π.χ. με συκοφάντηση σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης), ενώ είναι δυνατή η ύπαρξη παρισταμένων.

3. Μορφές εκδήλωσης ηλεκτρονικού εκφοβισμού

Ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία μορφών και εκφράσεων. Οι πιο χαρακτηριστικές μορφές ηλεκτρονικού εκφοβισμού σύμφωνα με

τους Kyriacou και Zuin (2016) αλλά και την Willard (2007b) είναι η πρόκληση (flaming) που έχει στόχο τον διαδικτυακό καβγά, η διαδικτυακή παρενόχληση (online harassment) με την επανειλημμένη αποστολή προσβλητικών μηνυμάτων σε ένα άτομο και η κυβερνοπαρακολούθηση ή διαδικτυακή καταδίωξη (cyber-stalking) που αναφέρεται σε ένα σύνολο επίμονων και καταδιωκτικών συμπεριφορών, που πραγματώνονται μέσω του διαδικτύου ή του κινητού τηλεφώνου. Άλλες μορφές είναι η δυσφήμιση ή αλλιώς το τρολάρισμα (denigration ή trolling) με στόχο να βλαφτεί η φήμη του ατόμου και η πλαστοπροσωπία (masquerading) που περιλαμβάνει την προσποίηση ενός ατόμου ότι είναι κάποιιο άλλο καθώς και την αποστολή ή την ανάρτηση υλικού σχετικό με το άτομο. Η δημοσιοποίηση/ξεμπρόστιασμα (outing) αναφέρεται στην αποστολή ή στην ανάρτηση ευαίσθητων, ιδιωτικών ή ντροπιαστικών πληροφοριών για ένα άτομο και ο αποκλεισμός (exclusion) συνίσταται στον εσκεμμένο αποκλεισμό ενός ατόμου από μια ηλεκτρονική ομάδα φίλων, από ένα δωμάτιο συζήτησης (chat room) ή από ένα διαδικτυακό ομαδικό παιχνίδι (multiplayer game).

Οι Faucher et al. (2014) αναφέρονται πέραν του sexting, της διανομής δηλαδή υλικού σεξουαλικού περιεχομένου χωρίς συγκατάθεση, και σε άλλες μορφές ηλεκτρονικού εκφοβισμού όπως είναι η ψηφιακή ανάμειξη μιας φωτογραφίας με μία άλλη (morphing), ο εικονικός βιασμός (cyber-rape) και το πορνό εκδίκησης (revenge porn).

4. Επιπτώσεις ηλεκτρονικού εκφοβισμού και τρόποι αντιμετώπισής του

Ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός έχει αρνητικές συνέπειες στην ψυχολογική, κοινωνική και σωματική υγεία, τόσο των θυμάτων όσο και των θυτών που εμπλέκονται σε αυτόν (Bauman et al., 2012; Tokunaga, 2010). Σύμφωνα με τον Arıcak (2009), οι φοιτητές που υπήρξαν θύματα ηλεκτρονικού εκφοβισμού ανέφεραν ως πιο συχνές επιπτώσεις την σωματοποίηση άγχους, το φοβικό άγχος, τον παρανοϊκό ιδεασμό, συμπτώματα ιδεοψυχαναγκαστικής διαταραχής και κατάθλιψη (Feinstein et al., 2014). Οι θύτες, εκτός από άγχος, φαίνεται να εμφανίζουν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση και θυμό (Na et al., 2015). Σε ορισμένες περιπτώσεις οι επιδράσεις στην ψυχική υγεία μπορεί να οδηγήσουν σε αυτοκτονικές τάσεις (Dilmac, 2009; Hartwell-Walker, 2010; Hinduja & Patchin, 2010; Lindsay & Krysik, 2012).

Η απουσία καλής υγείας αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για την επίτευξη των προσωπικών στόχων και της κοινωνικής ζωής των φοιτητών/τριών, ενώ όταν αυτοί/ές

εισέλθουν στο χώρο εργασίας, ενδέχεται να παρουσιάσουν μειωμένη παραγωγικότητα και το ιατρικό και φαρμακευτικό κόστος για το κράτος να είναι αυξημένο (Παπαδημητρίου, 2022).

Από πρόσφατες έρευνες προκύπτει ότι, η ευημερία των θυμάτων του ηλεκτρονικού εκφοβισμού είναι χαμηλότερη από εκείνη όσων δεν εκτέθηκαν σε τέτοια περιστατικά και παράλληλα η ψυχική ανθεκτικότητα βοηθά τους φοιτητές/τις φοιτήτριες να επηρεάζονται λιγότερο από τα περιστατικά ηλεκτρονικού εκφοβισμού και αποτρέπει την εξασθένηση της ευημερίας τους (Collen & Onan, 2021).

Παρότι οι προπτυχιακοί φοιτητές δείχνουν μεγαλύτερη ενσυναίσθηση και είναι πιο ευαισθητοποιημένοι σε θέματα ηλεκτρονικού εκφοβισμού, δεν φαίνεται να αναφέρουν εύκολα τα περιστατικά εκφοβισμού (Watts et al., 2017). Μια πολύ συνηθισμένη τακτική που χρησιμοποιούν οι φοιτητές/τριες για να αντιμετωπίσουν τέτοιες καταστάσεις είναι το μπλοκάρισμα των θυτών (Orel et al., 2017). Έρευνες από τον διεθνή χώρο (Alqahtani et al., 2018) έχουν δείξει ότι οι φοιτητές/τριες δεν θεωρούν ότι με το να αναζητήσουν βοήθεια στο Πανεπιστήμιο θα υπάρξει θετική έκβαση και περίπου οι μισοί από αυτούς αισθάνονται ότι ακόμη κι αν ανέφεραν το περιστατικό στο Πανεπιστήμιο, δεν θα υπήρχε κάποια ουσιαστική λύση ή δεν θα γίνονταν πιστευτοί.

5. Έρευνες σχετικές με ηλεκτρονικό εκφοβισμό φοιτητών/τριών

5.1 Έρευνες από τον διεθνή χώρο

Παρότι η έρευνα σχετικά με τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό είναι εκτενής, εστιάζει κατά κύριο λόγο σε παιδιά και εφήβους (Bruno, 2004; Cowie & Colliety, 2010; Wolak et al., 2008) ακόμη και σε μαθητές ειδικού τύπου σχολείων, όπως τα Εκκλησιαστικά Γυμνάσια και Λύκεια της Ελλάδας (Alpochoritis et al., 2021) και λιγότερο σε φοιτητές (Tosun, 2016; Washington, 2016), με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν επαρκή στοιχεία σχετικά με τα χαρακτηριστικά του φαινομένου στον φοιτητικό πληθυσμό (Milia et al., 2021; Morales-Rodríguez, 2021; Myers & Cowie, 2017; Quintiliani, et al., 2021; Ruran et al., 2021; Yubero et al., 2017).

Οι ερευνητές άρχισαν να μελετούν τη θυματοποίηση των φοιτητών/τριών έπειτα από τη δημοσιότητα που δόθηκε στα μέσα μαζικής ενημέρωσης σε κάποια μεμονωμένα περιστατικά στις ΗΠΑ που οδήγησαν στην αυτοκτονία (El-Ghobashy, 2010) όπως η περίπτωση του Tyler Clementi στο Πανεπιστήμιο του Rutgers (Swearer, 2010).

Ερευνητικά έχει επιβεβαιωθεί ότι υπάρχει μεγάλη πιθανότητα κυρίως οι άνδρες φοιτητές που εκφοβίζονται στο Πανεπιστήμιο να έχουν υπάρξει θύματα και κατά την σχολική τους ηλικία (Bauman & Newman, 2013; Chapell et al., 2004; Kraft & Wang, 2010; Pörhöla, 2011; 2016). Αντίστοιχα οι Beran et al. (2012) σε μια μελέτη με δείγμα 1368 Καναδούς και Αμερικανούς φοιτητές οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα ότι οι φοιτητές που ήταν θύτες στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση είχαν υπερτριπλάσιες πιθανότητες να είναι θύτες και στο Πανεπιστήμιο. Ομοίως και για τα θύματα (Zalaquett & Chatters, 2014). Βέβαια, οι Ak et al. (2015) αναφέρουν ότι στη δική τους έρευνα ένας μεγάλος αριθμός εκφοβιστών στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση μετατράπηκε στο Πανεπιστήμιο σε θύματα ηλεκτρονικού εκφοβισμού.

Η αλματώδης εξέλιξη της τεχνολογίας και η απουσία ενός ενιαίου και διεθνώς αναγνωρισμένου ερευνητικού εργαλείου δυσχεραίνουν τις προσπάθειες των ερευνητών στον υπολογισμό του ποσοστού των φοιτητών/τριών που θυματοποιούνται ή εκφοβίζουν (Doane, 2021).

Το ποσοστό της θυματοποίησης των φοιτητών κυμαίνεται από 9% έως 95% (Crosslin & Crosslin, 2014; Doane et al., 2013), ενώ το ποσοστό αυτοαναφερόμενων εκφοβιστικών πράξεων κυμαίνεται από 5% έως 82% (Crosslin & Crosslin, 2014; Doane et al., 2013; Varghese & Pistole, 2017; Zalaquett & Chatters, 2014). Οι Zalaquett και Chatters (2014) σε έρευνα με δείγμα 604 φοιτητές σε μεγάλο πανεπιστήμιο νοτιοανατολικά στις ΗΠΑ κάνουν λόγο για ποσοστό θυματοποίησης περίπου 19%. Στη Μαλαισία το 66% των φοιτητών ανέφερε ότι έχει υποστεί ηλεκτρονικό εκφοβισμό (Lai et al., 2017), στο Πακιστάν το 90% (Saleem et al., 2021) και στο Ισραήλ το 57% των προπτυχιακών φοιτητών είχε βιώσει τουλάχιστον μία ή δύο φορές ηλεκτρονικό εκφοβισμό (Peled, 2019). Στην Κίνα τον ρόλο του εκφοβιστή παραδέχθηκε σχεδόν το 26% των ερωτηθέντων φοιτητών (Huang et al., 2021). Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός υφίσταται στα πανεπιστημιακά ιδρύματα όλων των χωρών ανεξάρτητα από το πολιτισμικό υπόβαθρο κάθε χώρας.

5.2 Έρευνες από τον ελληνικό χώρο

Στην Ελλάδα, το ποσοστό των φοιτητών/τριών που έχει βιώσει ηλεκτρονικό εκφοβισμό, σύμφωνα με τους Gionazolias και Malikiosi (2016), είναι 13% και αυτό των εκφοβιστών είναι 5%. Από έρευνα των Kokkinos et al. (2014) προκύπτει ότι το 11% του δείγματος Ελλήνων φοιτητών ήταν θύματα διαδικτυακού εκφοβισμού, το 14%

θύτες και το 33% τόσο θύματα όσο και θύτες. Σε προηγούμενη έρευνα (Kokkinos & Antoniadou, 2013) σε φοιτητές/τριες τεσσάρων Ελληνικών Πανεπιστημίων το 58,4% δήλωσε ότι συμμετείχε σε περιστατικά ηλεκτρονικού εκφοβισμού με οποιοδήποτε ρόλο.

Η Καλύβα (2020) μελέτησε τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό σε φοιτητές/τριες της Πολυτεχνικής Σχολής και της Σχολής Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών και σύμφωνα με τις αυτοαναφορές που συνέλεξε, το 60,6% ($n=229$) του δείγματος είχε διαπράξει κάποια μορφή κυβερνοεκφοβισμού κατά τη διάρκεια φοίτησής του στο Πανεπιστήμιο έστω και μία φορά, ενώ το 38,6% ($n=146$) είχε βιώσει κυβερνοθυματοποίηση. Είναι φανερό ότι, όπως στην περίπτωση των διεθνών ερευνών, έτσι και σε αυτές που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα, υφίστανται αποκλίσεις στα αποτελέσματα.

6. Η σημασία των προγραμμάτων πρόληψης διαδικτυακού εκφοβισμού και άλλα προτεινόμενα μέτρα

Αν και υπάρχει σημαντικός αριθμός ερευνών που επικεντρώνονται στον ηλεκτρονικό εκφοβισμό των φοιτητών/τριών, οι στρατηγικές πρόληψης του ηλεκτρονικού εκφοβισμού δε φαίνεται να συγκεντρώνουν μεγάλο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον (Kowalski et al., 2018; Slonje et al., 2013). Ωστόσο, η σημασία των προγραμμάτων πρόληψης για τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό είναι ιδιαίτερα σημαντική. Πέραν του ότι παρέχουν πληροφορίες και γνώσεις σχετικά με το φαινόμενο, επιχειρούν την αλλαγή των στάσεων των φοιτητών απέναντι στην βία και την επιθετικότητα και επιδιώκουν να αυξήσουν την ενσυναίσθηση απέναντι στα θύματα.

Εκτός των προγραμμάτων πρόληψης που έχουν ως βασικό στόχο την ευαισθητοποίηση των φοιτητών/τριών σε θέματα ηλεκτρονικού εκφοβισμού, οι Kraft και Wang (2010) προτείνουν τη δημιουργία ενός κεντρικού λογαριασμού ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, ενώ η Washington (2014) θεωρεί ότι οι διδάσκοντες στα Πανεπιστήμια πρέπει να αναλάβουν πιο ενεργό ρόλο στην παρακολούθηση των διαδικτυακών αλληλεπιδράσεων με στόχο την πρόληψη του ηλεκτρονικού εκφοβισμού μεταξύ των φοιτητών/τριών. Οι DiMatteo-Gibson et al. (2015) τάσσονται επίσης υπέρ της δημιουργίας ενός ηλεκτρονικού ταχυδρομείου ή μιας τηλεφωνικής γραμμής όπου οι φοιτητές θα μπορούν αναφέρουν περιστατικά ηλεκτρονικού εκφοβισμού.

Για την Willard (2007a) σε ορισμένες περιπτώσεις είναι αναγκαία η λήψη νομικών μέτρων. Αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι σε 34 από τις 50 Πολιτείες των ΗΠΑ ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός διώκεται νομικά και υπάρχει συγκεκριμένο νομικό πλαίσιο με ποινές για τους παραβάτες (National Conference of State Legislature/NCSL, 2015).

7. Έρευνα: Συστηματική ανασκόπηση άρθρων σχετικά με προγράμματα πρόληψης/παρέμβασης ηλεκτρονικού εκφοβισμού

7.1 Μεθοδολογία

Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της συστηματικής ανασκόπησης με στόχο τον εντοπισμό μελετών που αφορούν σε προγράμματα/παρεμβάσεις πρόληψης ηλεκτρονικού εκφοβισμού σε φοιτητές και φοιτήτριες και να εντοπιστούν τα στοιχεία που σχετίζονται με την αποτελεσματικότητά τους.

Αρχικά αναζητήθηκαν σχετικά άρθρα τα οποία είχαν δημοσιευτεί μέχρι τον Ιούλιο του 2022 και μπορούσαν να μας παρέχουν στοιχεία για προγράμματα/παρεμβάσεις πρόληψης ηλεκτρονικού εκφοβισμού σε φοιτητές και φοιτήτριες. Η αναζήτηση έγινε στις ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων, όπως Scopus, ERIC, PsycArticles, PsycINFO, Web of Science, αλλά και στο Google και Google Scholar, και οι λέξεις-κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν ήταν: διαδικτυακός εκφοβισμός, ηλεκτρονικός εκφοβισμός, κυβερνοεκφοβισμός, εκφοβισμός στον κυβερνοχώρο, πρόληψη, παρέμβαση, πρόγραμμα πρόληψης, φοιτητές, φοιτήτριες και Πανεπιστήμιο.

7.2 Κριτήρια συμπερίληψης και αποκλεισμού

Σημαντικό κριτήριο, το οποίο έπρεπε να καλύπτεται για να συμπεριληφθούν στην παρούσα συστηματική ανασκόπηση οι μελέτες, ήταν να περιλαμβάνουν κάποιο πρόγραμμα ή παρέμβαση πρόληψης του ηλεκτρονικού εκφοβισμού και της θυματοποίησης, σε φοιτητές και φοιτήτριες. Επίσης, τα άρθρα έπρεπε να έχουν δημοσιευθεί μεταξύ 2012 και 2022 καθώς και να προέρχονται από περιοδικά με κριτές. Συνεπώς, με βάση τα κριτήρια ένταξης και αποκλεισμού που τέθηκαν, μόνο 6 έρευνες, οι οποίες τα κάλυπταν, συμπεριλήφθηκαν τελικά στην παρούσα μελέτη. Πρόκειται για τα άρθρα των Akbulut (2014), Doane, Kelley & Pearson (2016), Savage, Deiss, Roberto & Aboujaoude (2017), Leung, Fung & Farver (2017), Leung, Wong & Farver (2019) και Doane, Ehlke & Kelley (2020).

7.3 Χαρακτηριστικά προγραμμάτων/παρεμβάσεων πρόληψης

Κατά την αναζήτηση δεν εντοπίστηκε κάποιο πρόγραμμα πρόληψης ή παρέμβασης και κατ' επέκταση άρθρο που να έχει εφαρμοστεί σε ελληνικό πανεπιστημιακό ίδρυμα. Τα άρθρα που συγκεντρώθηκαν, δημοσιεύθηκαν μεταξύ 2014 και 2020 και αφορούσαν αποκλειστικά σε φοιτητές/τριες. Ουσιαστικά δεν εντοπίστηκαν οργανωμένα προγράμματα μακράς διάρκειας αλλά σύντομες παρεμβάσεις/ενημερώσεις με αποδέκτες φοιτητές/τριες δίχως να δίνονται στοιχεία πόσο συχνά εφαρμόστηκαν. Τα υπάρχοντα προγράμματα ή οι παρεμβάσεις πρόληψης του ηλεκτρονικού εκφοβισμού σε φοιτητές/τριες υλοποιούνται συνήθως, με τη χρήση ψηφιακών μέσων και έχουν χαμηλό κόστος. Στοχεύουν στην αύξηση της ευαισθητοποίησης και φαίνεται να είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικά όσον αφορά την αύξηση της ενσυναίσθησης προς τα θύματα (Foubert & Cowell, 2004). Είναι εύκολα προσβάσιμα και παρέχουν τη δυνατότητα στους συμμετέχοντες σε αυτά να διατηρούν την ανωνυμία τους (Conn, 2010).

Τα τελευταία χρόνια έχει αναδειχθεί η σημασία των παρατηρητών περιστατικών ηλεκτρονικού εκφοβισμού και εντάσσεται και η παράμετρος αυτή στα προγράμματα που κατασκευάζονται. Επιπλέον, ορισμένα προγράμματα πρόληψης και κάποιες παρεμβάσεις βασίζονται σε κάποιο θεωρητικό πλαίσιο (Θεωρία της Σχεδιασμένης Συμπεριφοράς, Κοινωνικογνωστική Θεωρία, Θεωρία της Αιτιολογημένης Δράσης, Θεωρία της Ενδυνάμωσης, Εποικοδομισμός, κ.ά.) και εφαρμόζονται ή αξιολογούνται με βάση όσα αυτό ορίζει.

Τα περισσότερα προγράμματα που απευθύνονται σε φοιτητές και φοιτήτριες περιλαμβάνουν μία προ-δοκιμή (pre-test) και μία μετα-δοκιμή (post-test) για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητάς τους. Ως εργαλεία αξιολόγησης συναντά κανείς σχεδόν αποκλειστικά κλίμακες και ερωτηματολόγια που σχετίζονται με τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό (π.χ. ECIPQ, CES, E-VS, E-BS, PACQ). Σε ορισμένες περιπτώσεις (Doane et al., 2020) γίνεται χρήση μίας επαναληπτικής έρευνας (follow-up) μετά το πέρας κάποιου χρονικού διαστήματος για την εξασφάλιση ακόμα περισσότερων στοιχείων με την πάροδο του χρόνου. Για τον έλεγχο της αποτελεσματικότητας των προγραμμάτων/παρεμβάσεων πρόληψης χρησιμοποιούνται στις περισσότερες μελέτες πειραματικές ομάδες και ομάδες ελέγχου. Η χρονική διάρκεια των προγραμμάτων ποικίλλει, ωστόσο τα περισσότερα διαρκούν μόλις λίγα λεπτά και μόλις ένα είναι μεγαλύτερης διάρκειας και εφαρμόζεται για τρεις εβδομάδες. Ένα άλλο χαρακτηριστικό των προγραμμάτων/παρεμβάσεων πρόληψης είναι ότι

ορισμένα από αυτά επιλέγουν τον έλεγχο των προγενέστερων γνώσεων των φοιτητών/τριών σχετικά με το ζήτημα του ηλεκτρονικού εκφοβισμού ή παρέχουν ενημερωτικά στοιχεία σχετικά με αυτό κατά την έναρξή τους.

7.4 Αναλυτική περιγραφή υπαρχόντων προγραμμάτων/παρεμβάσεων πρόληψης

Άρθρο του Akbulut (2014)

Στη γειτονική Τουρκία ο Akbulut (2014) διερεύνησε την επίδραση μιας παρέμβασης που στηρίχθηκε σε βίντεο για την ευαισθητοποίηση στον ηλεκτρονικό εκφοβισμό 120 φοιτητών Πληροφορικής (77 άνδρες και 43 γυναίκες) σε Πανεπιστήμιο της Τουρκίας. Πρόκειται για Τμήμα Εκπαίδευσης μελλοντικών Καθηγητών Πληροφορικής με προχωρημένες γνώσεις σε θέματα ηλεκτρονικών υπολογιστών και διαδικτύου.

Οι πειραματικές ομάδες και οι ομάδες ελέγχου παρακολούθησαν το ίδιο πρόγραμμα με τη διαφορά ότι στην ομάδα ελέγχου απουσίαζαν τα βίντεο διάρκειας τριών έως επτά λεπτών που αναφέρονταν στους λόγους και τους κινδύνους του ηλεκτρονικού εκφοβισμού, μέσω αυθεντικών περιπτώσεων. Κατά τα λοιπά διατέθηκε ο ίδιος χρόνος και στις δύο ομάδες (μία διδακτική ώρα) και τα προγράμματα που κατασκευάστηκαν ήταν ισοδύναμα και περιείχαν επιπλέον συζήτηση, κόμικς, γραφήματα και πίνακες. Για την αξιολόγηση του προγράμματος χρησιμοποιήθηκε μία κλίμακα κυβερνοεκφοβισμού (Akbulut et al., 2010) πριν και μετά την εφαρμογή του προγράμματος. Όπως προέκυψε, και οι δύο μέθοδοι (με ή χωρίς βίντεο) ήταν χρήσιμες για την ανάπτυξη της ευαισθητοποίησης των φοιτητών/τριών ως προς τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό, αλλά η χρήση των βίντεο ήταν σημαντικά καλύτερη από τη συμβατική μέθοδο. Γενικά αναδείχθηκε η χρησιμότητα τέτοιου είδους παρεμβάσεων στην ενίσχυση της ευαισθητοποίησης για θέματα ηλεκτρονικού εκφοβισμού και προτείνεται η χρήση των βίντεο στην Αγωγή Υγείας (Health Education).

Άρθρο των Doane, Kelley και Pearson (2016)

Το πρόγραμμα πρόληψης για πρωτοετείς και δευτεροετείς φοιτητές/τριες (n=167) Κολλεγίου της Βιρτζίνια (ΗΠΑ) των Doane, Kelley και Pearson (2016) που στηρίχθηκε στην παραγωγή βίντεο βασισμένο στη Θεωρία της Αιτιολογημένης Δράσης (Theory of Reasoned Action - TRA), στόχευε στην αύξηση των γνώσεων σχετικά με τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό, την αύξηση της ενσυναίσθησης προς τα θύματα, καθώς και στην μείωση των ευνοϊκών στάσεων και των προθέσεων για τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό. Το δεκάλεπτο βίντεο του προγράμματος περιλάμβανε

τέσσερις σύντομες ιστορίες θυμάτων ηλεκτρονικού εκφοβισμού που οδηγήθηκαν στην αυτοκτονία, δύο ενημερωτικές διαφάνειες με βασικές πληροφορίες για τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό και έξι σύντομες αφηγήσεις γεγονότων που βασίζονταν σε πραγματικά περιστατικά. Οι ηθοποιοί που συμμετείχαν ήταν εγγεγραμμένοι φοιτητές στο Κολλέγιο. Η πειραματική ομάδα (n=73) που παρακολούθησε το βίντεο, συμπλήρωσε μία δοκιμασία πριν το πρόγραμμα πρόληψης, αμέσως μετά και έναν μήνα μετά, ενώ η ομάδα ελέγχου (n=94) που δεν παρακολούθησε το βίντεο συμπλήρωσε μία δοκιμασία πριν το πρόγραμμα και ένα μήνα μετά.

Βασικό συμπέρασμα της μελέτης ήταν ότι αυξήθηκαν οι γνώσεις σχετικά με τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό αμέσως μετά την παρέμβαση και η πειραματική ομάδα είχε σημαντικά λιγότερες θετικές στάσεις απέναντι στον ηλεκτρονικό εκφοβισμό. Οι επιδράσεις της παρέμβασης ήταν σημαντικές όσον αφορά την κακόβουλη συμπεριφορά και τον δημόσιο εξευτελισμό, αλλά η μείωση της εξαπάτησης και της ανεπιθύμητης επαφής δεν ήταν στατιστικά σημαντική. Οι φοιτητές της πειραματικής ομάδας εμφάνισαν λιγότερο επιδοκιμαστικές στάσεις για τους τέσσερις τύπους συμπεριφοράς του ηλεκτρονικού εκφοβισμού (εξαπάτηση, κακοβουλία, δημόσιος εξευτελισμός, ανεπιθύμητη επαφή) που ορίζουν οι Doane et al. (2013).

Το πρόγραμμα πρόληψης κρίθηκε σε γενικές γραμμές ως αποτελεσματικό γιατί κατάφερε να μειώσει συγκεκριμένους τύπους ηλεκτρονικού εκφοβισμού και να αλλάξει ορισμένους παράγοντες που μπορούν να οδηγήσουν σε τέτοιου είδους συμπεριφορές. Καθότι το βίντεο ήταν μικρής διάρκειας, δεν φάνηκε η επίδρασή του στην διάπραξη ηλεκτρονικού εκφοβισμού να αντέχει στο χρόνο. Η παρέμβαση φάνηκε πάντως να αλλάζει τις στάσεις απέναντι στον ηλεκτρονικό εκφοβισμό.

Άρθρο των Savage, Deiss, Roberto και Aboujaoude (2017)

Οι Savage, Deiss, Roberto και Aboujaoude (2017) βασιζόμενοι στην Κοινωνικογνωστική Θεωρία (social-cognitive theory) σχεδίασαν και δοκίμασαν ένα μήνυμα παρέμβασης με στόχο να πείσουν τους φοιτητές-πιθανά θύματα, να αναζητούν κοινωνική υποστήριξη, να ειδοποιούν τις αρχές και να αποφεύγουν τα αντίποινα. Σύμφωνα με την παραπάνω θεωρία, οι συμπεριφορές ενός ατόμου είναι σε μεγάλο βαθμό συνάρτηση της παρατήρησης των άλλων, που αλληλεπιδρούν σε κοινωνικά περιβάλλοντα, και οι ερευνητές επιχείρησαν να εφαρμόσουν την θεωρία αυτή αναπτύσσοντας πειστικά μηνύματα στον Η/Υ μέσω της χρήσης ιστοριών και αφηγήσεων που προωθούσαν την αλλαγή της συμπεριφοράς μέσω της παρατήρησης της συμπεριφοράς των συνομηλίκων. Το καθοδηγούμενο μήνυμα παρέμβασης

περιλάμβανε μία αφήγηση για τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό με στόχο να προσελκύσει την προσοχή των αναγνωστών και συστάσεις από ειδικούς. Οι συμμετέχοντες (n=734) ήταν φοιτητές/τριες ενός μεγάλου Πανεπιστημίου στις νοτιοδυτικές ΗΠΑ και η παρέμβαση έλαβε χώρα διαδικτυακά. Η ομάδα ελέγχου (n=359) διάβασε απλώς ένα μήνυμα με τον ορισμό του ηλεκτρονικού εκφοβισμού.

Από τα αποτελέσματα της έρευνας προκύπτει ότι τα άτομα της πειραματικής ομάδας (n=375) κατανόησαν ότι η στρατηγική της αντεκδίκησης είναι ανώφελη και ανέφεραν την πρόθεση να μην προβούν σε αντίποινα αλλά να αναζητήσουν κοινωνική υποστήριξη σε περίπτωση θυματοποίησης. Τέλος, εμφάνισαν πιο θετική στάση στην ειδοποίηση των αρχών. Η χρήση μηνυμάτων στο πλαίσιο της Κοινωνικογνωστικής Θεωρίας φαίνεται ότι μπορεί να εφαρμοστεί σε παρεμβάσεις ηλεκτρονικού εκφοβισμού σε ενήλικες και να πείσει τους φοιτητές να υιοθετήσουν τις συνιστώμενες συμπεριφορές ως προς τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό. Βασικό μειονέκτημα της παρέμβασης αυτής ήταν ότι περιορίστηκε σε συστάσεις συμπεριφοράς για την αντιμετώπιση μιας μελλοντικής θυματοποίησης και δεν περιλάμβανε πειστικά μηνύματα που βοηθούν στην πρόληψη του ηλεκτρονικού εκφοβισμού.

Άρθρο των Leung, Fung και Farver (2017)

Στην Κίνα έχουν κατασκευαστεί και εφαρμοστεί τουλάχιστον δύο παρεμβάσεις για τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό σε φοιτητές/τριες. Οι Leung, Fung και Farver (2017) με τη βοήθεια της κλίμακας ευαισθητοποίησης για τον κυβερνοεκφοβισμό (Brewer, 2011) και το ερωτηματολόγιο στάσεων απέναντι στον κυβερνοεκφοβισμό (PACQ (Barlett & Gentile, 2012)) αξιολόγησαν σε 137 φοιτητές ενός κινεζικού κολεγίου του Χονγκ Κονγκ μια παρέμβαση για τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό που σχεδιάστηκε για να αλλάξει τις στάσεις των φοιτητών/τριών απέναντι στο φαινόμενο και να αυξήσει την ευαισθητοποίησή τους.

Το πρόγραμμα παρέμβασης ήταν διάρκειας 45 λεπτών και τα υποκείμενα του δείγματος είχαν χωριστεί σε πειραματική ομάδα και ομάδα ελέγχου. Η παρέμβαση δε στηριζόταν αποκλειστικά σε τεχνολογικά μέσα αλλά περιείχε μια προσομοιωμένη σελίδα του Facebook όπου μπορούσε κανείς να δει τα συναισθήματα των θυμάτων του ηλεκτρονικού εκφοβισμού. Επιπλέον, συνοδευόταν από βιντεοκλίπ με τις συνέπειες του ηλεκτρονικού εκφοβισμού και ακολουθούσε συζήτηση σε μικρές ομάδες αλλά και συγγραφή ενός κειμένου αναστοχασμού. Οι συμμετέχοντες, μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης, ήταν πιο ευαισθητοποιημένοι και είχαν πιο αρνητικές στάσεις απέναντι στον ηλεκτρονικό εκφοβισμό σε σχέση με τους φοιτητές της ομάδας ελέγχου. Μάλιστα,

τα στοιχεία αυτά φάνηκε να έχουν μακροχρόνια ισχύ, καθότι εντοπίστηκαν και οκτώ εβδομάδες μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

Άρθρο των Leung, Wong και Farver (2019)

Οι Leung, Wong και Farver (2019) έλεγξαν την αποτελεσματικότητα ενός διαδικτυακού μαθήματος (e-course) που στηριζόταν στη Θεωρία του Εποικοδομιτισμού. Πρόκειται για μάθημα έξι τμημάτων που στόχευε στην ευαισθητοποίηση φοιτητών/τριών ενός Πανεπιστημίου του Χονγκ Κονγκ για τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό και στην αύξηση της πρόθεσής τους να βοηθήσουν πιθανά μελλοντικά θύματα. Οι 144 προπτυχιακοί φοιτητές (118 γυναίκες και 26 άνδρες) κατανεμήθηκαν τυχαία σε μια πειραματική ομάδα (n=78) και συμμετείχαν σε δύο 15λεπτα διαδικτυακά μαθήματα ανά εβδομάδα (επί τρεις συνολικά εβδομάδες) και σε μια ομάδα ελέγχου (n=66).

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων έδειξε ότι οι φοιτητές/τριες της πειραματικής ομάδας είχαν υψηλότερη ευαισθητοποίηση για τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό, μεγαλύτερη πιθανότητα και πρόθεση να βοηθήσουν τα θύματα και υψηλότερη αυτοαποτελεσματικότητα για την καταπολέμηση του ηλεκτρονικού εκφοβισμού. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν την σημαντική συμβολή των προγραμμάτων που στηρίζονται στον εποικοδομιτισμό στην μείωση του ηλεκτρονικού εκφοβισμού.

Άρθρο των Doane, Ehlke & Kelley (2020)

Πρόσφατες έρευνες αποδεικνύουν το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν οι παρατηρητές των περιστατικών ηλεκτρονικού εκφοβισμού (Doane et al., 2016; Kowalski et al., 2012) που σύμφωνα με την Salmivalli (2014) βρίσκονται σε ηθικό δίλημμα. Μία μελέτη που αξιολογεί την αποτελεσματικότητα ενός βίντεο με παρατηρητές περιστατικών ηλεκτρονικού εκφοβισμού βασισμένο στη Θεωρία της Σχεδιασμένης Συμπεριφοράς Theory of Planned Behavior/TPB (Ajzen, 1991) είναι αυτή των Doane, Ehlke και Kelley (2020) με στόχο την βελτίωση των θετικών στάσεων συμπεριφοράς των παρατηρητών φαινομένων ηλεκτρονικού εκφοβισμού. Το βίντεο (18,5 λεπτών) που παρακολούθησε η πειραματική ομάδα (n=113) περιλάμβανε συνεντεύξεις φοιτητών σχετικά με τον ορισμό και τις μορφές του ηλεκτρονικού εκφοβισμού, ενώ παράλληλα ορισμένοι φοιτητές-ηθοποιοί έδιναν συμβουλές και πρότειναν τρόπους αντίδρασης σε αυτούς που γίνονταν μάρτυρες περιστατικών. Ορισμένες διαφάνειες, που παρεμβάλλονταν στις συνεντεύξεις, παρείχαν πληροφορίες σχετικά με το φαινόμενο του ηλεκτρονικού εκφοβισμού, τις μορφές και τις επιπτώσεις του.

Τέλος, το πρόγραμμα περιείχε αναπαράσταση περιστατικών ηλεκτρονικού εκφοβισμού και συνεντεύξεις των θυμάτων. Από την συμπλήρωση ερωτηματολογίων πριν, αμέσως μετά την παρέμβαση, και ένα μήνα μετά την παρέμβαση, διαπιστώθηκε ότι οι φοιτητές εμφάνισαν υψηλότερες προθέσεις να βοηθήσουν τα θύματα και χαμηλότερες προθέσεις να αποκρύψουν το περιστατικό και να μην κάνουν απολύτως τίποτα συγκριτικά με τους φοιτητές της ομάδας ελέγχου. Τα αποτελέσματα βέβαια δεν ήταν εξίσου ενθαρρυντικά κατά την αξιολόγηση του προγράμματος πρόληψης έναν μήνα αργότερα. Επιπλέον, η αύξηση της ενσυναίσθησης απέναντι στα θύματα ηλεκτρονικού εκφοβισμού πριν και μετά την υλοποίηση του προγράμματος δε φάνηκε να είναι στατιστικά σημαντική.

Στον Πίνακα 1 που παρατίθεται παρακάτω, παρουσιάζονται τα βασικά στοιχεία των προγραμμάτων/παρεμβάσεων πρόληψης ηλεκτρονικού εκφοβισμού που υλοποιήθηκαν σε φοιτητές/τριες, έτσι όπως συγκεντρώθηκαν από τα 6 άρθρα που μελετήθηκαν.

Πίνακας 1: Βασικά στοιχεία παρεμβάσεων/προγραμμάτων πρόληψης ηλεκτρονικού εκφοβισμού για φοιτητές/τριες

Χώρα	Ερευνητές	Θεωρητικό πλαίσιο	Εργαλείο	Συνολική διάρκεια	Εργαλείο(α) αξιολόγησης προγράμματος
Τουρκία (2014)	Akbulut	δεν υπάρχουν στοιχεία	βίντεο	μία διδακτική ώρα	κλίμακα κυβερνοεκφοβισμού (Akbulut, Sahin & Eristi, 2010)
ΗΠΑ (2016)	Doane, Kelley & Pearson	Θεωρία Αιτιολογημένης Δράσης	βίντεο	10 λεπτά	κλίμακα εμπειριών κυβερνοεκφοβισμού (CES; Doane et al., 2013)
ΗΠΑ (2017)	Savage, Deiss, Roberto & Aboujaoude	Κοινωνικο-γνωστική θεωρία	μηνύματα στον Η/Υ	δεν υπάρχουν στοιχεία	δεν υπάρχουν στοιχεία
Κίνα (2017)	Leung, Fung & Farver	δεν υπάρχουν στοιχεία	βίντεο, σελίδα στο Facebook, συζήτηση, συγγραφή κειμένου	45 λεπτά	κλίμακα ευαισθητοποίησης για κυβερνοεκφοβισμό (Brewer, 2011) & ερωτηματολόγιο

			αναστοχα- σμού		στάσεων (PACQ; Barlett & Gentile, 2012)
Κίνα (2019)	Leung, Wong & Farver	Εποικοδο- μισμός	διαδικτυακά μαθήματα	2x15 λεπτά επί τρεις εβδομάδες	δεν υπάρχουν στοιχεία
ΗΠΑ (2020)	Doane, Ehlke & Kelley	Θεωρία Σχεδιασμένης Συμπεριφοράς	βίντεο	18,5 λεπτά	δεν υπάρχουν στοιχεία

8. Συζήτηση – Συμπεράσματα

Διεθνώς, τα προγράμματα πρόληψης του ηλεκτρονικού εκφοβισμού που έχουν υλοποιηθεί σε φοιτητές/τριες φαίνεται να είναι ελάχιστα. Στην Ελλάδα μάλιστα το φαινόμενο του ηλεκτρονικού εκφοβισμού στην Ανώτατη Εκπαίδευση σε συνδυασμό με την σημαντικότητα ή μη σχετικών προγραμμάτων πρόληψης δεν φαίνεται να έχει ερευνηθεί μέχρι στιγμής, με αποτέλεσμα να παρατηρείται έλλειψη ερευνητικών δεδομένων γύρω από αυτή τη θεματική.

Είναι σαφές ότι ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός επηρεάζει την υγιή ψυχολογία και μπορεί να επιφέρει ψυχοσωματικές, ψυχιατρικές και ψυχοκοινωνικές διαταραχές ανάλογα με την ένταση του φαινομένου και τη διάρκεια εκδήλωσής του. Όλα τα άτομα που εμπλέκονται αντιμετωπίζουν σε ορισμένες περιπτώσεις σοβαρές συνέπειες, οι οποίες μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο με κατάλληλα μέτρα καταπολέμησης. Καταλυτικός σε κάθε περίπτωση είναι φυσικά ο παράγοντας της πρόληψης.

Τα προγράμματα ή οι παρεμβάσεις, που έχουν γίνει για την πρόληψη του ηλεκτρονικού εκφοβισμού σε φοιτητές/τριες, και παρουσιάστηκαν παραπάνω, φαίνονται να είναι σε γενικές γραμμές αποτελεσματικά. Σημειώνεται ωστόσο ότι, τα άρθρα που μελετήθηκαν στην πλειονότητά τους αφορούν σε δράσεις μικρής διάρκειας, απλές παρεμβάσεις και όχι ολοκληρωμένα προγράμματα.

Επίσης, είναι αξιοσημείωτο ότι βασίζονται σε διαφορετικές θεωρητικές βάσεις, δε διαφέρουν πολύ ως προς τη διάρκειά τους και επιχειρούν να συνεισφέρουν στην πρόληψη του φαινομένου του ηλεκτρονικού εκφοβισμού αξιολογώντας το από διαφορετικές διαστάσεις. Αν και ορισμένα προγράμματα πρόληψης δε στηρίζονται σε κάποιο θεωρητικό πλαίσιο, η Cross et al. (2016) υποστηρίζουν ότι θα ήταν καλό να υπάρχει ως βάση μία θεωρία για αυτούς που σχεδιάζουν, υλοποιούν και εφαρμόζουν

προγράμματα πρόληψης στην πράξη. Κάθε θεωρία φαίνεται να συμβάλει με τον δικό της τρόπο στην επιτυχία του εκάστοτε προγράμματος και δεν εντοπίστηκε κατά την βιβλιογραφική ανασκόπηση κάποιο πρόγραμμα πρόληψης που να αξιολογήθηκε ως ανεπαρκές και ακατάλληλο.

Όπως διαπιστώθηκε από τη μελέτη των συγκεκριμένων άρθρων, τα εργαλεία, τα οποία αξιολογούν την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων/παρεμβάσεων πρόληψης, εστιάζουν στον ηλεκτρονικό εκφοβισμό από διαφορετικές οπτικές γωνίες με αποτέλεσμα να υφίσταται πρόβλημα εξωτερικής εγκυρότητας. Όπως στην περίπτωση της μέτρησης της συχνότητας εμφάνισης του ηλεκτρονικού εκφοβισμού, έτσι κι εδώ, απαιτείται ένα διεθνώς αναγνωρισμένο, έγκυρο και αξιόπιστο εργαλείο, ώστε να είναι δυνατή η γενίκευση των ευρημάτων στο πλαίσιο της παρέμβασης για την πρόληψη του ηλεκτρονικού εκφοβισμού στους φοιτητές/τριες. Η απουσία ενός τέτοιου εργαλείου μπορεί να οδηγεί τις έρευνες σε αντιφατικά αποτελέσματα.

Όπως αναφέρει ο Akbulut (2014) η εισαγωγή ηθικών διλημάτων και η εστίαση στην εκπαίδευση της ενσυναίσθησης είναι βασικά συστατικά στοιχεία των προγραμμάτων πρόληψης. Επιπλέον, προτείνεται η κατασκευή προγραμμάτων πρόληψης μακράς διάρκειας που θα εφαρμόζονται σε διάφορα πανεπιστημιακά ιδρύματα στους νεοεισερχόμενους φοιτητές και θα αξιολογούνται για την αποτελεσματικότητά τους.

Πιο συγκεκριμένα, τα βίντεο τα οποία χρησιμοποιούνται στην εκπαίδευση των υποψήφιων εκπαιδευτικών για την ανάπτυξη της ευαισθητοποίησής τους σε διάφορα θέματα, θεωρούνται σημαντικό εποπτικό υλικό και γι' αυτό προτείνεται να σχεδιαστούν και να εφαρμοστούν προγράμματα πρόληψης με βιντεοϋποστήριξη που να απευθύνονται σε φοιτητές παιδαγωγικών τμημάτων ή καθηγητικών σχολών. Ωστόσο, η χρήση αποκλειστικά και μόνο των βίντεο στα προγράμματα πρόληψης φαίνεται ότι δεν είναι επαρκής. Τα προγράμματα αυτά μπορεί να αποδειχθούν περισσότερο αποτελεσματικά, αν επεκταθούν σε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα και εμπλουτιστούν 'με συζητήσεις ή αποστολή ενημερωτικών μηνυμάτων ανά τακτά χρονικά διαστήματα σχετικά με τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό. Βασικά πλεονεκτήματα αντίστοιχων προγραμμάτων, που βασίζονται στην τεχνολογία, είναι ότι έχουν χαμηλό κόστος και εύκολη εφαρμογή, ενώ παράλληλα έχουν αποδειχθεί αποτελεσματικά στην αύξηση της ενσυναίσθησης προς τα θύματα.

Τα υπάρχοντα προγράμματα πρόληψης και οι παρεμβάσεις φαίνεται να μην παρέχουν σε ικανοποιητικό βαθμό αποτελέσματα που να είναι διαχρονικά. Αυτό

αποδίδεται στο ότι είναι αποσπασματικά και μικρής διάρκειας, τις περισσότερες φορές, χωρίς να κάνουν επαναληπτική διερεύνηση (follow-up research), ώστε να είναι δυνατή μια πιο συνθέτη προσέγγιση του φαινομένου από ολόκληρο τον πανεπιστημιακό χώρο. Οι Lawler και Molluzzo (2010) προτείνουν τουλάχιστον την ενσωμάτωση ενοτήτων ασφαλών διαδικτυακών πρακτικών και προστασίας της ιδιωτικής ζωής στα υπάρχοντα μαθήματα Πληροφορικής των Πανεπιστημιακών Τμημάτων.

Κατά την κατασκευή των προγραμμάτων πρόληψης, που πρόκειται να εφαρμοστούν σε διάφορες χώρες, είναι σημαντικό να έχει προηγηθεί διερεύνηση του φαινομένου στα πανεπιστημιακά ιδρύματα των εμπλεκόμενων χωρών και να συνεκτιμάται το πολιτισμικό περιβάλλον. Με δεδομένη την έλλειψη αντίστοιχων ελληνικών προγραμμάτων αλλά και παρεμβάσεων πρόληψης, είναι βασικό να συνεκτιμηθεί, κατά πόσο τα υπάρχοντα προγράμματα από τον διεθνή χώρο μπορούν να χρησιμοποιηθούν αυτούσια στην ελληνική πανεπιστημιακή κοινότητα.

Ο καταλυτικός ρόλος των συνομηλίκων στην αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων πρόληψης για τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό, καθιστά αναγκαία την συμμετοχή των φοιτητών/τριών σε κάθε είδους προγράμματος πρόληψης και παρέμβασης αλλά και σε κάθε εκστρατεία των Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων, που στοχεύει στην ευαισθητοποίηση σε θέματα ηλεκτρονικού εκφοβισμού.

Βασικό συμπέρασμα της παρούσας έρευνας είναι η αναγκαιότητα σχεδιασμού και εφαρμογής προγραμμάτων πρόληψης για τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό στα ελληνικά Πανεπιστήμια. Έμφαση χρειάζεται να δοθεί στην καλλιέργεια της σημασίας της πρόληψης σε θέματα εκφοβιστικών συμπεριφορών με στόχο την τροποποίηση των αρχικών πεποιθήσεων των φοιτητών/τριών. Κάτι τέτοιο, και μάλιστα σε παγκόσμιο επίπεδο, θα προωθούσε την ευημερία των φοιτητών/τριών και θα συνέβαλε στον κοινό στόχο της προαγωγής υγείας, που θα έπρεπε να επιθυμεί κάθε κράτος για τους φοιτητές/τριές του (Κλαουδάτος, 2022).

Αρκετές μελέτες τα τελευταία χρόνια συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι η ψυχική ανθεκτικότητα μειώνει τις αρνητικές επιπτώσεις του ηλεκτρονικού εκφοβισμού στο άτομο. Οι φοιτητές-θύματα δηλαδή, είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες στην καθημερινή ζωή και να προσαρμόζονται σε αυτές πιο εύκολα από αυτούς που δεν έχουν ικανοποιητική ψυχική ανθεκτικότητα (Collen & Onan, 2021). Η παροχή εκπαίδευσης και ευαισθητοποίησης σχετικά με τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό στα Πανεπιστήμια καθώς και η δημιουργία υποστηρικτικών ομάδων που θα εστιάζουν στην

ενδυνάμωση της ψυχικής ανθεκτικότητας, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν αρκετά υποστηρικτικά.

Οι Πανεπιστημιακοί Καθηγητές και το προσωπικό των Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων οφείλουν να είναι δραστήριοι στην παροχή βοήθειας σε φοιτητές/τριες που έχουν υποστεί ηλεκτρονικό εκφοβισμό. Συνεπώς, το Πανεπιστήμιο οφείλει να αυξήσει την κατάρτιση/εκπαίδευση του προσωπικού του έτσι ώστε να είναι σε θέση να ενισχύει την εμπιστοσύνη των φοιτητών/τριών και να αναλαμβάνει ενεργό ρόλο στην αντιμετώπιση εκφοβιστικών συμπεριφορών. Παράλληλα, θα πρέπει να ενισχύει τη βασική εκπαίδευση για την υγεία, την ικανότητα δηλαδή για εύρεση, αξιολόγηση και αξιοποίηση πληροφοριών σχετικά με την υγεία από διάφορες πηγές (Φρούντα κ.ά., 2019).

Η ανάπτυξη μιας κεντρικής πολιτικής σε όλα τα Πανεπιστημιακά Ιδρύματα της χώρας που θα διασφαλίζει την θωράκιση των νεοεισερχομένων φοιτητών/τριών από περιστατικά ηλεκτρονικού εκφοβισμού είναι απαραίτητη. Χρήσιμη όμως, είναι και η βελτίωση των υφιστάμενων μηχανισμών για την υποστήριξή τους, αλλά και η μεταστροφή της αντίληψης ότι οι φοιτητές ως νέοι ενήλικοι δε χρήζουν υποστήριξης για την αντιμετώπιση του ηλεκτρονικού εκφοβισμού.

Συμπερασματικά, στον ελληνικό πανεπιστημιακό χώρο δε φαίνεται να έχει κατασκευαστεί ούτε να έχει εφαρμοστεί κάποιο συγκεκριμένο πρόγραμμα πρόληψης για την καταπολέμηση/αντιμετώπιση του ηλεκτρονικού εκφοβισμού σε φοιτητές/τριες. Παρ' όλα αυτά, σε κάθε περίπτωση τα υπάρχοντα προγράμματα από τον διεθνή χώρο, ακόμα κι αν δεν είναι δυνατόν να εφαρμοστούν αυτούσια στην χώρα μας, μπορούν να χρησιμεύσουν ως μοντέλα για μελλοντικά προγράμματα πρόληψης του ηλεκτρονικού εκφοβισμού στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση της Ελλάδας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνόγλωσσες

Γρηγοράκη, Μ., Περάκη, Φ., & Πολίτη, Α. (2016). Ηλεκτρονικός εκφοβισμός στην παιδική και εφηβική ηλικία: διερευνώντας το φαινόμενο όπως εκδηλώνεται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Στο Γ. Παπαδάτος, Σ. Πολυχρονοπούλου & Α. Μπαστέα (Επιμ.), *Σύγχρονες αναζητήσεις της Ειδικής Αγωγής στην Ελλάδα: 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, Αθήνα 20-22 Ιουνίου 2014* (σ.). ΕΚΤ.

- Καλύβα, (2020). Ο κυβερνοεκφοβισμός στην Γ/βάθμια εκπαίδευση: Μια εμπειρική μελέτη (Μεταπτυχιακή εργασία). <https://nemertes.library.upatras.gr/jspui/handle/10889/14421>
- Κλαουδάτος, Κ. (2022). Προαγωγή-Αγωγή Υγείας σε φοιτητές: ανασκόπηση ερευνών που σχετίζονται με το HIV/AIDS. *Academia*, 27-28, 157-183.
- Μπρούζος, Α., Βασιλόπουλος, Σ., & Τσάλτα, Θ. Ε. (2020). Η σχέση των επιμέρους ρόλων στον εκφοβισμό και στον κυβερνοεκφοβισμό με την συναισθηματική νοημοσύνη σε μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου. *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής & Προσανατολισμού*, 118-119, 13-24.
- Νικολόπουλος, Δ. (2009). Ηλεκτρονική Παρενόχληση: Μια σύγχρονη απειλή Στο Σ. Αλεβίζος (Επιμ.) *Παιδαγωγικές Διαστάσεις των Νέων Μέσων*. Εκδόσεις Γρηγόρη, 88-117.
- Παπαδημητρίου, Μ. (2022). Η επίδραση των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ) στην υγεία των φοιτητών. *Academia*, 27-28, 184-208.
- Φρούντα, Μ., Μιχαλοπούλου, Ε., Μιχαλοπούλου, Α., & Δημοπούλου, Β. (2019). Φοιτητές & HIV/AIDS: Διερευνώντας την πραγματικότητα στην ελληνική ανώτατη εκπαίδευση. *Academia*, 16-17, 62-86.

Ξενόγλωσσες

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179-211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T)
- Ak, Ş., Özdemir, Y., & Kuzucu, Y. (2015). Cybervictimization and cyberbullying: The mediating role of anger, don't anger me! *Computers in Human Behavior*, 49, 437-443. www.elsevier.com/locate/comphumbeh
- Akbulut, Y. (2014). Effect of case-based video support cyberbullying awareness. *Australian Educational Computing*, 29(1).
- Akbulut, Y., Sahin, Y. L., & Eristi, B. (2010). Cyberbullying victimization among Turkish online social utility members. *Educational Technology & Society*, 13(4), 192–201. http://www.ifets.info/journals/13_4/17.pdf
- Alpochoritis, C., Armakolas, S., & Karfaki, E. (2021). The mobile internet as a tool of education and as a means of intimidation and victimization in the field of Ecclesiastical Education. *Advances in Mobile Learning Educational Research*, 2(1), 171-179. <https://doi.org/10.25082/AMLER.2022.01.001>

- Alqahtani, S., Elbedour, S., Freeman, K., Ricks, E., Reed, G., Reed, K. W. & Merrick, J. (2018). Cyberbullying in Colleges and Universities: A Survey of Student Experiences and Attitudes about Cyberbullying. *International Journal of Child and Adolescent Health*, 11(1), 73-97.
- Andreou, E. (2000). Bully/victim problems and their association with psychological constructs in 8- to 12-year-old Greek school children. *Aggressive Behavior*, 26(1), 49-56.
- Aricak, O. T. (2009). Psychiatric symptomatology as a predictor of cyberbullying among university students. *Eurasian Journal of Education Research*, 34, 167–184.
- Barlett, C. P., & Gentile, D. A. (2012). Attacking others online: The formation of cyberbullying in late adolescence. *Psychology of Popular Media Culture*, 1(2), 123-135. <http://dx.doi.org/10.1037/a0028113>
- Bauman, S., & Newman, M. L. (2013). Testing assumptions about cyberbullying: Perceived distress associated with acts of conventional and cyber bullying. *Psychol. Violence*, 3, 27–38.
- Bauman, S., Underwood, M., & Card, N. (2012). Definitions: Another perspective and a proposal for a beginning with cyberaggression. In S. Bauman, D. Cross, & J. Walker (Eds.), *Principles of Cyberbullying Research: Definitions, Measures, and Methodology* (pp. 41–46). Routledge.
- Belsey, B. (2005). *Cyberbullying: An emerging threat to the “always on” generation*. <http://www.billbelsey.com/?p=1827>
- Beran, T. N., Rinaldi, C., Bickham, D. S., & Rich, M. (2012). Evidence for the need to support adolescents dealing with harassment and cyber-harassment: Prevalence, progression, and impact. *School Psychology International*, 33(5), 562-576. <http://dx.doi.org/10.1177/0143034312446976>
- Brewer, E. A. (2011). *Fighting Fire with Fire: The Use of a Multimedia WebQuest in Increasing Middle-School Students’ Understandings of Cyberbullying*. Loyola Marymount University School of Education.
- Bruno, L. (2004). Blogging ban provokes debate over cyberspace. *Daily Record*, 1-6.
- Cassidy, W., Jackson, M., & Brown, K. (2009). Sticks and stones can break my bones, but how can pixels hurt me? Students’ experiences with cyberbullying. *School Psychology International*, 30(4), 383-402.

- Chapell, M., Casey, D., De la Cruz, C., Ferrell, J., Forman, J., Lipkin, R., Newsham, M., Sterling, M., & Whitaker, S. (2004). Bullying in college by students and teachers. *Adolescence*, 39(153), 53-64.
- Collen, H. O., & Onan, N. (2021). Cyberbullying and Well-being Among University Students: The Role of Resilience. *International Journal of Caring Sciences*, 14(1), 632-641.
- Conn, V. S. (2010). Internet-based interventions to change health behaviors. *Western Journal of Nursing Research*, 32, 3–4. <https://doi.org/10.1177/0193945909348464>
- Cowie, H., & Colliety, P. (2010). Cyberbullying sanctions or sensitivity? *Pastoral Care in Education*, 28(4), 261-268.
- Cross, D., Shaw, T., Hadwen, K., Cardoso, P., Slee, P., Roberts, C., Thomas, L., & Barnes, A. (2016). Longitudinal Impact of the Cyber Friendly Schools Program on Adolescents' Cyberbullying Behavior. *Aggressive Behavior*, 42(2), 166-180.
- Crosslin, K., & Crosslin M. B. (2014). Cyberbullying at a Texas university. A mixed-methods approach to examining online aggression. *Texas Public Health Journal*, 66(3), 26-31.
- Dilmac, B. (2009). Psychological needs as a predictor of cyber bullying: A preliminary report on college students. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 9, 1307-1325.
- DiMatteo-Gibson, D., Zobisch, P., & Swanson, A. (2015). Cyberbullying in online higher education. In *Society for Information Technology & Teacher Education International Conference 2015* (pp. 2059-2064). Association for the Advancement of Computing in Education (AACE). <https://academicexperts.org/conf/site/2015/papers/45143/>
- Doane, A. N. (2021). In-Person Video and Peer-Delivered Approaches to Cyberbullying Prevention. In L. Ramos Salazar (Ed.), *Handbook of Research on Cyberbullying & online Harassment in the Workplace* (pp. 513-533). IGI Global.
- Doane, A. N., Ehlke, S., & Kelley, M. L. (2020). Bystanders against cyberbullying: a video program for college students. *International Journal of Bullying Prevention*, 2, 41-52. <https://doi.org/10.1007/s42380-019-00051-5>
- Doane, A. N., Kelley, M. K., Chiang, E. S., & Padilla, M. A. (2013). Development of the cyberbullying experiences survey. *Emerging Adulthood*, 1, 207–218.
- Doane, A. N., Kelley, M. L., & Pearson, M. R. (2016). Reducing cyberbullying: A theory of reasoned action-based video prevention program for college students. *Aggressive Behavior*, 42(2), 136-46. [10.1002/ab.21610](https://doi.org/10.1002/ab.21610)

- Faucher, C., Jackson, & M., Cassidy, W. (2014). Cyberbullying among University Students: Gendered Experiences, Impacts, and Perspectives. *Education Research International*. <http://dx.doi.org/10.1155/2014/698545>
- Feinstein, B. A., Bhatia, V., & Davila, J. (2014). Rumination mediates the association between cyber-victimization and depressive symptoms. *Journal of Interpersonal Violence*, 29(9), 1732–1746. <https://doi.org/10.1177/0886260513511534>
- Foubert, J. D., & Cowell, E. A. (2004). Perceptions of a rape prevention program by fraternity men and male student athletes: Powerful effects and implications for changing behavior. *Journal of Student Affairs Research and Practice*, 42, 1–20.
- Giovazolias, T., & Malikiosi-Loizos, M. (2016). Bullying at Greek Universities: An empirical study. In H. Cowie, & C. A. Myers (Eds.), *Bullying among university students. Cross-national perspectives* (pp. 110-126). Routledge.
- Grigg, D. W. (2010). Cyber-aggression: definition and concept of cyberbullying. *Australian Journal of Guidance Counselling*, 20(2), 143–156. <http://dx.doi.org/10.1375/ajgc.20.2.143>
- Hartwell-Walker, M. (2010). *Cyberbullying and teen suicide*. Psych Central. <http://psychcentral.com/lib/2010/cyberbullying-and-teen-suicide/>
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2009). *Bullying beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying*. Sage Publications.
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2010). Bullying, cyberbullying, and suicide. *Archives of Suicide Research*, 14(3), 206–221. <http://dx.doi.org/10.1080/13811118.2010.494133>
- Huang, J., Zhong, Z., Zhang, H., & Li, L. (2021). Cyberbullying in social media and online games among chinese college students and its associated factors. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(9). <https://doi.org/10.3390/ijerph18094819>
- Jevtic, B., Petrovic, Z. S., & Stankovic, A. Z. (2014). Victims or bullies – Students or teachers. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 141, 587–596. <https://www.doi.org/%2010.1016/j.sbspro.2014.05.103>
- Kauppi, T., & Pörhölä, M. (2012). Teachers Bullied by Students: Forms of Bullying and Perpetrator Characteristics. *Violence and Victims*, 27(3), 396–413. <http://doi.org/10.1891/0886-6708.27.3.396>
- Kõiv, K. (2015). Changes over a ten-year interval in the prevalence of teacher targeted bullying. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 171, 126–133. <http://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.098>

- Kokkinos, C. M., Antoniadou, N., & Markos, A. (2014). Cyber-bullying: An investigation of the psychological profile of university student participants. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 35, 204–214. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2014.04.001>
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Reese, H. (2012). Cyberbullying among college students: Evidence from multiple domains of college life. In C. Wankel & L. Wankel (Eds.), *Misbehavior online in higher education* (pp. 293–321). Emerald.
- Kowalski, R. M., Limber, S. P., & McCord, A. (2018). A developmental approach to cyberbullying: Prevalence and protective factors. *Aggression and Violent Behavior*, 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2018.02.009>
- Kraft, E. M., & Wang, J. (2010). An exploratory study of the cyberbullying and cyberstalking experiences and factors related to victimization of students a public liberal arts college. *International Journal of Technoethcis*, 1(4), 74-91. <http://dx.doi.org/10.4018/jte.2010100106>
- Küçüksüleymanoğlu, R. (2019). Cyberbullying among secondary school teachers by parents. *International Journal of Evaluation and Research in Education*, 8(1), 151-157.
- Kyriacou, C., & Zuin, A. (2016). Cyberbullying of teachers by students on YouTube: Challenging the image of teacher authority in the digital age. *Research Papers in Education*, 31(3), 255-273.
- Lawler, J. P., & Molluzzo, J. C. (2010). A Study of the Perceptions of Students on Privacy and Security on Social Networking Sites (SNS) on the Internet. *Journal of Information Systems Applied Research*, 3(12). <http://jisar.org/3/12/>
- Leung, A. N. M., Fung, D. C.-L., & Farver, J. M. (2017). A Cyberbullying Intervention for Hong Kong Chinese College Students. *Applied Research in Quality of Life*, 13(1), 1-17. <https://doi.org/10.1089/cyber.2018.0609>
- Leung, A. N. M., Wong, N., & Farver, J. M. (2019). Testing the Effectiveness of an E-Course to Combat Cyberbullying. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 22(9), 569-577. <http://doi.org/10.1089/cyber.2018.0609>
- Li, Q. (2007). Bullying in the new playground: Research into cyberbullying and cyber victimization. *Australasian Journal of Educational Technology*, 23, 435-454.
- Li, Q., Gross, P., & Smith, P. (2012). *Cyberbullying in the Global playground*. Blackwell Publishing Ltd.

- Lindsay, M., & Krysik, J. (2012). Online harassment among college students. *Information, Communication, & Society*, 15, 703-719.
- Moon, B., & McCluskey, J. (2016). School-based victimization of teachers in Korea: Focusing on individual and school characteristics. *Journal of Interpersonal Violence*, 31(7), 1340–1361. <http://doi.org/10.1177/0886260514564156>
- Na, H., Dancy, B. L., & Park, C. (2015). College students engaging in cyberbullying victimization: cognitive appraisals, coping strategies, and psychological adjustments. *Arch. Psychiatry Nurs.*, 29, 155-161. [10.1016/j.apnu.2015.01.008](https://doi.org/10.1016/j.apnu.2015.01.008)
- National Conference of State Legislatures. (2011). *State cyberstalking, cyberharassment and cyberbullying laws*. <http://www.ncsl.org/default.aspx?tabid=13495>
- National Conference of State Legislatures. (2015). Cyberbullying. <http://www.ncsl.org/research/education/cyberbullying.aspx>
- National Union of Students Education beyond the Straight and Narrow. *LGBT Students' Experience in Higher Education*; NUS: London, UK, 2014.
- Orel, A., Campbell, M., Wozencroft, K., Leong, E., & Kimpton, M. (2017). Exploring University Students' Coping Strategy Intentions for Cyberbullying. *Journal of Interpersonal Violence*, 32, 446–462.
- Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2006). Bullies Move Beyond the Schoolyard: A Preliminary Look at Cyberbullying. *Youth Violence and Juvenile Justice* 4(2),148-169.
- Peled, Y. (2019). Cyberbullying and its influence on academic, social, and emotional development of undergraduate students. *Heliyon*, 5(3), 01393. [10.1016/j.heliyon.2019.e01393](https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2019.e01393)
- Pörhölä, M. (2011). Consequences of previous school-bullying experiences in young adulthood. In *Opiskelutenväys*; Duodecim, pp. 46–48.
- Pörhölä, M. (2016). *Do the Roles of Bully and Victim Remain Stable from School to University? Theoretical Considerations*. Routledge.
- Quintiliani, L., Sisto, A., Vicinanza, F., & Curcio, G. (2021). Resilience and psychological impact on Italian university students during COVID-19 pandemic. Distance learning and health. *Psychology Health and Medicine*, 27(5), 1-12. [10.1080/13548506.2021.1891266](https://doi.org/10.1080/13548506.2021.1891266)
- Rigby, K. (2008). *Children and bullying: how parents and educators can reduce bullying at school*. Wiley-Blackwell.

- Ruran Abai, B., & Madihie, A. (2021). Perceived Stress and Resilience among Private and Public Undergraduate University Students During Covid-19 Pandemic. *Journal of Cognitive Sciences & Human Development*, 7(2), 91-107.
- Saleem, S., Khan, N. F., & Zafar, S. (2021). Prevalence of cyberbullying victimization among Pakistani Youth. *Technology in Society*, 65, 101577. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101577>
- Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Bjorkqvist, K., Osterman, K., & Kaukiainen, A. (1996). Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group. *Aggressive Behavior*, 22, 1-15.
- Savage, M. W., Deiss, D. M. Jr., Roberto, A. J., & Aboujaoude, E. (2017). Theory-Based Formative Research on an Anti-Cyberbullying Victimization Intervention Message. *Journal of Health Communication*, 22(2), 124-134. [10.1080/10810730.2016.1252818](https://doi.org/10.1080/10810730.2016.1252818)
- Shinn, M. R. (2008). Best practices in using curriculum-based measurement and its use in the problem-solving model. In A. Thomas & J. Grimes (Eds.), *Best practices in school psychology IV* (pp. 243–262). National Association of School Psychologists.
- Slonje, R., Smith, P. K., & Frisén, A. (2013). The nature of cyberbullying, and strategies for prevention. *Computers in Human Behavior*, 29(1), 26–32. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2012.05.024>
- Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., & Tippett, N. (2008). Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49(4), 376–385. <http://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2007.01846.x>
- Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., & Tippett, N. (2006). An investigation into cyberbullying, its forms, awareness and impact, and the relationship between age and gender in cyberbullying. *Anti-Bullying Alliance*. <http://www.anti-bullyingalliance.org.uk/pdf/CyberbullyingreportFINAL230106.pdf>
- Swearer, S. M. (2010, December 30). Five myths about bullying. *Washington Post*, December 30.
- Tokunaga, R. S. (2010). Following you home from school: A critical review and synthesis of research on cyberbullying victimization. *Computers in Human Behavior*, 26, 277–287. [10.1016/j.chb.2009.11.014](https://doi.org/10.1016/j.chb.2009.11.014)

- Varghese, M. E., & Pistole, M. C. (2017). College student cyberbullying: self-esteem, depression, loneliness, and attachment. *Journal of College Counseling, 20*, 7–21. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/jocc.12055>
- Volk, A. A., Veenstra, R., & Espelage D. L. (2017). So you want to study bullying? Recommendations to enhance the validity, transparency, and compatibility of bullying research. *Aggression and Violent Behavior, 36*, 34–43. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2017.07.003>
- Washington, E. T. (2014). An overview of cyberbullying in higher education. *Adult Learning, 26*(1), 21-27. <http://dx.doi.org/10.1177/1045159514558412>
- Watts, L. K., Wagner, J., Velasquez, B., & Behrens, P. I. (2017). Cyberbullying in higher education: A literature review. *Computers in Human Behavior, 69*, 268–274. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.12.038>
- Willard, N. (2007a). *Cyberbullying and Cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress*. Research Press.
- Willard, N. (2007b). *Educator 's Guide to Cyberbullying and Cyberthreats* (1st ed.). Center for Safe and Responsible Use of the Internet.
- Wolak, J., Finkelhor, D., Mitchell, K. J., & Ybarra, M. L. (2008). Online “predators” and their victims: myths, realities, and implications for prevention and treatment. *The American Psychologist, 63*(2), 111–128. <http://doi.org/10.1037/2152-0828.1.S.13>
- Ybarra, M. L., & Mitchell, K. J. (2004). Online aggressor/targets, aggressors, and targets: A comparison of associated youth characteristics. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 45*, 1308-1316.
- Yilmaz, H. (2010). An examination of preservice teachers' perceptions about cyberbullying. *Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education, 6*(4), 263-270.
- Yubero, S., Navarro, R., Elche, M., Larrañaga, E., & Ovejero, A. (2017). Cyberbullying victimization in higher education: An exploratory analysis of its association with social and emotional factors among Spanish students. *Computers in Human Behavior, 75*, 439–449. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.05.037>
- Zalaquett, C. P., & Chatters, S. S. J. (2014). Cyberbullying in College: Frequency, Characteristics, and Practical Implications. *SAGE Open, 4*(1), 1-8.